HONTI LÁSZLÓ

Etimológiai adalékok*

The etymologies of the following Hungarian words are discussed: 89. *gyermëk*, *gyerëk* 'child', 90. 'cataract', 91. *-ë* question particle, 92. *nëm* 'no', *sëm* 'neither', *në* 'don't', *së* 'also not/don't ', 93. *nincs* 'isn't', *sincs* 'also isn't', *incs* 'isn't', *ingyen* 'for free'.

Keywords: etymology, historical phonology, Hungarian language, Uralic languages.

89. Magyar *gyermëk*, *gyerëk*

A ma. *gyermëk*, *gyerëk* szónak szép pályafutása van etimológiai szakirodalmunkban. Nem kívánom részletesen ismertetni a nézeteket, ezért azt javaslom, az olvasó a két legutóbbi eszmefuttatást nézze meg: Rédei 1998–1999: 129–130, Róna-Tas – Berta 2011a: 385–387. Éppen ez a két állásfoglalás indított arra, hogy én is hozzászóljak e szavunk eredetéhez.

„*Gyermëk*, *gyerëk* szavunkat Budenz óta a következő szavakkal egyeztették: vog. … AK *ńɔ̄wr*, P *ńɔ̄wər*, ÉVag. DVag. *ńāwər*, AL *ńāγr*, KL FL *ńāwər* 'Fohlen' | osztj. (KT 600, PD 1458) DN Ko. Ni. Kaz. *ńewər* 'ua.'… Trj. *ńeχrem*, J *ńewrem*, DN O *ńáwrem*, Kr. *ńȧwrim*, Ni. Serk. *ńawrem* 'Kind' (? > vog. FL Szo. *ńāwram* 'ua.')…" (Rédei: 1998–1999: 130). A vogul szó Kannisto anyagában csak az északi nyelvjárásokból ismert, ezért Liimola (WV 6: 331) szerint osztják jövevényszó lehet. Steinitz (DEWOS 1038) is ekként vélekedik Liimola nyomán. Talán-talán igazuk lehet, bár a nyugati nyelvjárásterületen is előfordul… Szokatlan a magyar *gy-* ~ obi-ugor *ń-* megfelelés, ezért általában nem szokták elfogadni ezt az egyeztetést. „A magyar szó alakváltozatai közül a *gyermëk* lehet a régebbi; a *gyermëk m + k*, a *gyerëk* pedig *k* képzős alakulat. [Bekezdés] Az etimológia jelentéstanilag kifogástalan, az egyeztetés helyes vagy helytelen volta a szóeleji mássalhangzó-megfelelésen áll vagy bukik. Az obi-ugor szó alapján egy korai ősm. **nyermз* (= **ńärmз*) alakot tehetünk fel; vagyis az *m* képző az ugor korban járult a **ńäγrз* tőhöz. Ebből *k* képző hozzájárulásával jöhetett létre a *gyermëk* előzményéül szolgáló **nyermëk.* Ez utóbbiból *ny–m* > *gy–m* elhasonulás útján keletkezett a *gyermëk* alak. A *gy* később analógiás úton a **nyerëk* > *gyerëk* alak-

* Róna-Tas András professzor volt szíves elolvasni és kommentálni e cikk kéziratát, amiért ezúton is hálás köszönetemet fejezem ki.

ba is behatolt. A szórványos *ny* > *gy* hangváltozás szóbelseji helyzetben nem ritka: *menek* > *menyek* > *megyek*, 1055 *munorau* > *mogyoró* (Bárczi 1958: 132). A szóeleji elhasonulásos *ny* > *gy* változás hangtanilag lehetséges, de példákkal nem tudom megtámogatni, így a m. *gyermëk*, *gyerëk* ugor eredete egyelőre bizonytalannak tekintendő" (Rédei: 1998–1999: 130). Rédeinek e magyarázata lényegében egybeesik Mészölyével (1929: 208, 1973: 374–375). A *gyermëk* és a *gyerëk* tehát kétségtelenül összetartozik, és – a TESz (1: 1128), az EWUng (1: 495–496) és Róna-Tas – Berta (2011a: 387) nézetével ellentétben – a kettő közti viszony igenis világos, ti. ugyanazon tő két különböző magyar derivátumával van dolgunk.

Megemlítendő, hogy Rédeivel ellentétben az általa idézett helyen Bárczi szerint a magyar hangtörténet során az *ny* „szórványosan *gy*-vé lesz", és Rédei idézi a Bárczi említette mindkét adatot, Mészöly azonban további két nyelvjárási adatot is említ. Az osztják és esetleg a vogul 'gyermek' szó miatt már számolhatunk ugor alapnyelvi **ńäγrë-më* alakkal, amely az elő- vagy ősmagyarban bővülhetett **kk(ë)* képzővel. Ezen túlmenően az a lényeg, hogy az „elhasonulásos *ny* > *gy* változás hangtanilag lehetséges", amelynek a **ńäγrë-mëkk(ë)* alakban kellett bekövetkeznie: **ńäγrë-mëkk(ë)* > **ďäγrë-mëk(ë)* > > *gyermëk*, amely analógiásan befolyásolta ugyanezen tőből létrejött másik 'gyerek' jelentésű szót: **ńäγrë-kk(ë)* > **ďäγrë-kk(ë)* > > *gyerëk*. Én inkább abban látok hangtörténeti problémát, hogy az **-äγ-* szekvencia helyén rövid első szótagi magánhangzó (*e*) van a magyarban. Nem tartom lehetetlennek, hogy a hajdani csuvasos jellegű török nyelv megfelelő szavának is lehetett szerepe ezen szavunk hangalakjának alakulásában, vö. csuv. *śarmăk* 'young man', amelynek előzménye ** ǰärmek*, **ǰärmik* vagy **ǰämrik* lehetett (Róna-Tas – Berta 2011a: 385–387). Így *gyermëk* és *gyerëk* szavunk kettős eredetű lehet: egy ugor kori tőszó derivátumaival van dolgunk, amelyek hangalakját befolyásolhatta a törökségi szókezdő **ǰ-* és a szóbelseji **-m-*, vagy legalábbis megerősíthette a magyarban bekövetkezett változást. Ha jól értem Róna-Tast, a közvetlen „törökségi > ősmagyar" átvétel gyengesége lenne a törökségi **-k*-nak a magyarban való megőrződése (vö. Róna-Tas – Berta 2011b: 1150, de ?1154–1155), de a feltehető ugor kori hangszekvencia legalizálja a ma. *-k* hangot.

90. Magyar *hályog*

A FU **kal'wз* 'Häutchen, Membran, Schuppe' szócikkben tárgyalja az UEW (1: 121) a ma. *hályog* szót. Szavunknak a finnségi (fi. *kalvo* 'dünne Haut', észt *kale*, *kalu* 'Star (im Auge)', vót *kalvo* 'kile; плёнка; Häutchen, Membrane' (VKSr 2: 62), lív *kal̄ʿG*, *kal̄G*, *kal̄ʿk*, *kal̄ʿ̀k* 'Star im Auge'), a permi (votj. Sz *kil'* 'die dünnen, gelben, sich abschälenden Schuppen an der Rinde der Tannenbäume stb.', zürj. Sz P KP *kil'* 'Kopfkleie, Schuppen auf dem Kopfe') és az obi-ugor nyelvekben (osztj. V *kăl'ị* 'Grind, Ausschlag (auf dem Kopf)', Kr *χăť'əχ* 'Schuppe (auf dem Kopf)', O *χăl'əp* 'ua.', vog. T *khal'p*: *pөη-kh.* 'Schuppen (auf dem Kopf)', Szo

χalʼəp ’die weiße Haut auf der Birkenrinde’) vannak megfelelői. Mindhárom, biztos megfelelőket tartalmazó nyelvcsoportban vannak az adatokban olyan problémák, amelyek magyarázatot igényelnek. A permi szavak idetartozása egy esetleges hangtörténeti alternatíva miatt bizonytalan, esetleg más etimológiai szócsalád (FU **keδʹe* ’Haut, Fell, Leder, Schale’, UEW 1: 142) tagjai lehetnek, a másik két csoport adatai azonban minden kétséget kizáróan összefüggnek a magyar szóval. A finn, az észt és a vót szók minden valószínűség szerint a fenti rekonstruktumból vezethetők le, de az észt *kale* esetében nem vagyok biztos ebben, viszont a lív szavak **kalʼ-kз* hangalakot tesznek valószínűvé, akárcsak az osztj. Kr *χătʼəχ*. Az osztj. O *χălʼəp* és a vog. T *khalʼp*, Szo *χalʼəp *kalʼpз* alapalakra enged következtetni. Az osztj. V *kălʼi̯*, úgy tűnik, egy **kalʼз* formára mutat, esetleg a ma. *hályog* is, ha annak *g* képzője az önállósult magyar nyelvben csatlakozott a tőhöz.

Róna-Tas elfogadja az UEW rekonstruktumát, de abból és a későbbi alapnyelvekre általa feltételezett alakokból (vö. Róna-Tas – Berta 2011b: 1031, még l. 1036, 1103, 1278) nem értelmezhetők az obi-ugor nyelvek alakjai. A FU **kalʼ-wз* szóvége nem hozható összhangba a vog. *χalʼəp*, az osztj. *χălʼəp*, *χătʼəχ* és *kălʼi̯*, továbbá a ma. *hályog* és a lív *kal̄ʼG* szavakéval sem. Éppen ezért az alábbi párhuzamos alapalakokkal kell számolni: FU **kalʼз*, **kalʼ-kз*, **kalʼ-pз*, **kalʼ-wз*, amelyek közül a **kalʼз* lehet az alapszó, amely mellett már akár a finnugor alapnyelvben alternative jelen lehettek a derivátumok is. Az alternatív alakok megléte ellenére biztosnak tekintem ezt az etimológiai szócsaládot.

91. Magyar *-ë*

E szó etimológiai megfelelői a rokon nyelvekben mindenütt kérdőszócskaként funkcionálnak (vö. még *ë!*, *a!* partikula, alább).

Az MSzFE (1: 136), a TESz (1: 701) és az UEW (1: 592) lapp, votják, zürjén, osztják és vogul megfelelőket sorol fel. Az MSzFE a magyar és a lapp adatok alapján FU **e*-vel, a permiek alapján pedig FU **ä*-vel számol; az UEW (i. h.) pedig csak valamilyen elülső hangrendű elemet rekonstruált: **ϋ*. Lényegében a TESz (1: 701) az MSzFE-ével azonos álláspontot képvisel, de az EWUng (1: 291) már az *e* (> *ez*) mutató névmást jelölte meg az *-ë* valószínű forrásaként (erről l. alább).

Ismereteim szerint az igékhez járuló ’-ë’ funkciójú vogul elemről elsőként Munkácsi szólt, és megjegyezte: „névszókhoz is csatlakozik ez az *-ä* felkiáltó szólásban, mi arra mutat, hogy a kérdő *-ä?* indulatszói eredetű, pl. *χumi̯γä* hé, férfiak!, *jäγä* hé, atyus!, *nētä!* nők!” (Munkácsi 1894: 36, vö. még *ë!*, *a!*). Munkácsi ezen magyarázata teljesen valószínűtlen egyrészt azért, mert a vokatívusz és a kérdés közt aligha van funkcionális rokonság, másrészt meg azért, mert a vogul kérdő partikulának etimológiailag hiteles magyarázata van a fent említett szótárakban. – E kérdőszó ismert a déli és az északi osztják nyelvjárásokban is *-a* elemként, pl. DN *jŏχtot-a?* ’kam er?’, Ko *jĕtən-a?* ’kommst du?’.

Az osztjákban is van *-(j)a* vokatívuszi végződés (Steinitz 1950: 53, 1976: 136–137). Steinitz (1976: 136–137) ugyanezt a vokatívuszi végződést látja az imperatívuszi alakokban is, pl. Szin *mănа!* 'geh!'. Ez utóbbi történeti magyarázata éppenséggel talán még hihető is bizonyos mértékig, de problémát látok abban, hogy az osztják imperatívusznak kétféle végződése van, az alanyi, ill. a tárgyas ragozásban alsó, ill. (történetileg) felső nyelvállású magánhangzó tölti be ezt a funkciót: „Az ősosztjákban teljes magánhangzó (**a/*ä*, **ɨ/*i*) rekonstruálható az imperatívusz jeleként. Az e. sz. 2. személyű felszólító módú alak nem tartalmazott (és ma sem tartalmaz) személyragot, a többi (k. sz. és t. sz. 2.) személyben a teljes magánhangzót a megfelelő személyrag, ill. a tárgyi számjel és a személyrag követte" (Honti 1986: 47), pl. V *tuγa!* 'hozz!', *tuγɨ!* 'hozd!', Vj *wĕjä!* 'végy!', *wĕji!* 'vedd!', Trj *ʌiptä!* 'etess!', *ʌipti!* 'etesd!', Ko *pănа!* 'helyezz!', *pănе!* 'helyezd!', Kaz *mĭja!* 'adj!', *mĭje!* 'add!', O *mija!* 'adj!', *miji!* 'add!' (Honti 1986: 109, 111, 112, 115, 119, 122). Egyébként a keleti nyelvjárásokban a k. sz. 2. és a t. sz. 2. sz. alakokban nem az alsó, hanem a felső nyelvállású imperatívuszi magánhanzó áll a tő után, pl. V *tuγɨtə̑n!* 'hozzatok(2)!', *tuγɨtə̑γ!* 'hozzatok(∞)!', Vj *wĕjitən!* 'vegyetek(2)!', *wĕjitəγ!* 'vegyetek(∞)!', Trj *ʌiptitən!* 'etessetek(2)!', *ʌiptitəγ!* 'etessetek(∞)!', Ko *pănatən!* 'helyezzetek(2)!', *pănatə!* 'helyezzetek(∞)!', Kaz *mĭjatən!* 'adjatok(2)!', *mĭjatĭ!* 'adjatok(∞)!', O *mijatən!* 'adjatok(2)!', *mijati!* 'adjatok(∞)!' (uo.). Az osztják kérdő és a vokatívuszi partikula egyébként nyilván rokona a vogul kérdő, ill. a vokatívuszi partikulának.

Liimola (WV 5: 290–291) a vogulban előforduló *-a*, *-ā̄* vokatívuszi elemről (pl. Szo *āś-a* 'Vater!', TJ *äηk-ā̄* 'Mutter!'; uo.) szólva utalt arra, hogy Munkácsi összekapcsolta ezt a vogul kérdőszócskával (vö. Szo *nān man at wāγən-a?* 'wißt ihr denn nicht?'), és elfogadta, hogy indulatszóból származhat, de az nem világos számomra, egyetértett-e vele, és az MSzFE sem foglalt ez ügyben egyértelműen állást. Steinitz feltevését, miszerint az osztják vokatívuszi *-a* azonos lenne az imperatívuszi végződéssel, megemlíti Liimola, de nem közli, elfogadja-e, míg az MSzFE úgy látja, hogy Liimola vallotta Steinitz nézetét.

Benkő felülbírálta az MSzFE-nek és a TESz-nek a magyar *-ë* partikulával kapcsolatos álláspontját: „Man pflegt die Partikel *-e*, die in ung. Entscheidungsfragen auftritt, von einer Interjektion abzuleiten, so noch in den neuesten etym. Wörterbüchern (TESz.; MSzFgrE). M. E. kann sie jedoch besser mit dem Stamm *e-* des alten, in die Nähe weisenden Demonstrativums identifiziert werden. [Bekezdés] Vor allem ist zu bemerken, daß die Entwicklung des in die Nähe weisenden Pronominalstammes zu einer Fragepartikel im Ung. gewisse Parallelen hat in solchen Fällen, wo das Demonstrativpronomen als nachgestellter »Situator« erscheint. Diese gewissermaßen tautologische Rolle des Pronomens zeigt sich z. B. in der Ergänzung der als Subjekt stehenden Nomina durch das einfache Demonstrativpronomen, ferner in dem auf den Nebensatz verweisenden Demonstrativpronomen im Hauptsatz: *az utca az sáros* 'die Straße, die

ist dreckig', bzw. *az utca az, amely sáros* 'die Straße ist (das), was dreckig ist'. Noch näher stehen die Fälle, wo das Demonstrativpronomen zwecks Hervorhebung besonders an Adverbien aus Pronominalstämmen antritt. Solche erweiterte Adverbien erscheinen dann auch in Ausrufen und Aufforderungen als Prädikat. Im AUng. wie auch in den Mundarten sind solche Ausdrucksformen wie *itt e!* 'hier!', *ihol e!* 'ds.', *ott a!* 'dort!', *arra a!* 'dorthin!' usw. ganz gewöhnlich" (Benkő 1970: 34). – Nem vagyok biztos abban, hogy az *az utca, az sáros* típusú mondatokban a mutató névmás tautológikus használata párhuzamként szolgálhat Benkő Loránd magyarázatához, lévén e mondatban anaforikus szerepe. Az ilyen esetekben topikalizálás történik, az *az* itt ún. kiemelő topik (erről l. Szabolcsi 1980: 77). Az *itt e!*, *ott a!* megnyilatkozásokban a mutató névmási elemek viszont valóban tartalmazzák a rámutatás funkcióját, míg a kérdőszói funkció ezzel aligha rokonítható. Talán nem tévedek, ha a magyar *e!*, *a!* és a fenti vogul *-a*, *-ä* (WogWb 21), osztják vokatívuszi elemek közt genetikai rokonságot tételezek föl.

„A rokon nyelvi párhuzamok alapján leginkább az *-ë* kérdőszóról tehetjük fel, hogy már megvolt mai funkciójában e kor elején" (D. Mátai 2011: 158; ti. az ősmagyar kor elején), sőt: rokon nyelvi megfelelői alapján legkésőbb a finnugor alapnyelv korára kell datálnunk, miként az MSzFE és az UEW szócikke mutatja.

Legújabban Simoncsics nyilatkozott kérdőszavunk eredetéről: „Ami az *-e* (< *-é*) kérdőpartikula etimológiáját illeti, nem kétséges, hogy ez az uráli **e-* tagadó igető maradványa, amelyről a szakma azt hitte, hogy kiveszett" (Simoncsics 2003: 240–241, az -ë kérdőszó és a tagadás kapcsolatáról l. még Simoncsics 1981: 121–122). Egy alkalommal, amikor Rédei Károllyal az uráli tagadásról beszélgettem, Rédei megjegyezte, hogy a kérdés voltaképpen tagadást is sugallhat. Emlékezetem szerint a zürjénre hivatkozott, és példamondatot is idézett. Nyilván így van, hiszen pl. a magyar *Tudod(-ë), mit tettél?!* mondat lényegében ugyanazt sugallja, amit a *Nem tudod, mit tettél!* fejez ki.

Gyurisnak a magyar kérdőszó nélküli és kérdőszavas eldöntendő mondatok közötti jelentéstani különbségek értelmezésére tett (egyelőre kéziratos) javaslata összhangban van a Simoncsics által javasolt magyarázattal, amely szerint kérdőszavunk az uráli **e-* tagadó ige (ezt l. UEW 1: 68–69) képviselője.

Úgy vélem, hogy nagyon valószínű, sőt talán biztos a Simoncsics által előadott magyarázat, hogy kérdőszavunk az uráli alapnyelvi tagadó ige magányos magyar képviselője, és a többi finnugor nyelv kérdőszava, amelyeket az MSzFE, a TESz és az UEW felsorol az *-ë* megfelelőjeként, a tagadó igéből kiválva legkésőbb a finnugor alapnyelvben öltötte magára e funkciót. Simoncsics e feltevését állítólagos török párhuzammal igyekezett megerősíteni: „A tagadás az oszmán törökben… a =M┴- / =M┬- (=ma-/=me-//=mu-/=mı-/=mü-/=mi-) igetőhöz ragasztott képzővel képezzük, amelyet további képzők (pl. a főnévi igenévé) és személyragok követnek. Pl.:" *yaz=mak* 'írni', *yaz=**ma**=mak* 'nem írni', *yazı-arım* 'megyek [írok!!!]', *yaz-**ma**-m* 'nem megyek [nem írok!!!]' (Simoncsics 2003:

242); „Az eldöntendő kérdést az oszmán törökben a M┬- partikulával képezzük… személyben és számban ragozódik. Pl.:” *yazar **mı**-yım?* ’írok?’ (i. m. 243). „Nem kétséges, hogy a tagadóképző és a kérdő partikula etimológiailag azonos a törökben. Következésképpen a tagadás szerepe az eldöntendő kérdésben a személyben és számban ragozott tagadó partikulán keresztül átlátható[,] és megerősíti azt, amit a magyarban… tapasztalhattunk, hogy az eldöntendő kérdés mélyszerkezete univerzálisan: + v – ? (szavakkal: igen vagy nem?)” (uo.). Ez a tetszetős törökségi párhuzam némi kétséget ébresztett bennem, ezért megpróbáltam tájékozódni néhány szakmunkában: ezt próbáltam ellenőrizni olyan turkológiai szakirodalomban, amely rendelkezésemre áll a saját könyvtáramban (Erdal 2004, Tenišev 1988, Ramstedt 1924: 210–213, 1952, Serebrennikov – Gadžieva 1979), de ilyesminek nyomát sem találtam. Ezt követően Róna-Tas András altajistához fordultam, aki ekként válaszolt: „A török kérdőpartikula biztosan összefügg a kérdőnévmás egyik régi formájával. Ez csak a csuvasban őrződött meg, Levitskaja (1976: 35) röviden tárgyalja… a [török] tagadó és a kérdő formák nem függenek össze”. Vásáry István turkológust is megkérdeztem, de ő sem tudta megerősíteni Simoncsics közlését. Biztos, ami biztos, Vásáry Julian Rentzsch német turkológust kereste meg ez ügyben, akitől a következő levélbeli válasz érkezett: „I have never heared about a possible etymological connection between *mU* and *-mA-*, and a random look at publications of those authors whom one might suspect to draw such a connection or to comment on it (Ramstedt, Poppe, Böhtlingk, Clauson, Erdal, Sravnitel’no-istoričeskaja grammatika tjurkskix jazykov/morfologija, etc.) did not yield any result. (Personally, I do not believe in this connection as well, even though low vowel variants of mU (= MA etc.) are known, to the effect that both items may look very similar.) I am sorry that I cannot contribute more to solve this problem.”

92. Magyar *nëm*, *sëm*, *në*, *së*

Nëm tagadószavunk etimologizálásának bőséges irodalma van. Én csak a legutóbbi állásfoglalásra térek ki, amelyet etimológiai szótáraink (MSzFE, TESz, UEW, EWUng) is elfogadtak. Ennek alapjául Rédei Károly írásai szolgálnak (Rédei 1969, 1970/2002).

Rédei így erről a partikuláról: „Az uráli **nä* (> m. *ne-* ~ vog.-osztj. *nē-*, *ne-*) + **mi* ’was’ (> m. *mi* stb.) összeolvadásából (kevésbé valószínűen az uráli **nä*-névmás **mä-* képzős alakjából) keletkezhetett a m. *nem* ~ vog.-osztj. *nēm*, *nem* ~ zürj. *nem* szócska. Ez eredetileg ’valami; etwas’ jelentésű névmás lehetett. Kialakulásuk az ugor, esetleg – tekintettel a zürj. *nem* alakra – a finnugor korra tehető. A votj. *no-mir-no* [nichts], *no-kïtïś* [nirgends] stb. minden bizonnyal votják külön nyelvi fejlődés eredménye. A ’valami; etwas’ jelentésű obi-ugor *nēm*-ből tagadó mondatokban – feltehetőleg az obi-ugor korban – tagadó névmások és

névmási határozószók előtagja lett (vog. *nēm-χåtpä* 'niemand', osztj. *nem-χŏjat* ua.). A vog. *nē-*, *nēm*, osztj. *ne-*, *nem* tagadószócskák csak az északi obi-ugor nyelvterületen vannak elterjedve. Létrejöttükben – úgy látszik – bizonyos areális tényezőknek (pl. zürjénekkel való érintkezés) is szerepe lehetett. A zürj. *nem* szónak voltaképpen ma is csak az orosz eredetű *ńi* szócskával együtt van tagadó jelentése: *ńi-nem* 'nichts'. A votj. *no* (< uráli **nä*) két irányban fejlődött: a) az eredetileg nyomósító szerepű *no*-ból névmások és névmási határozószók mellett (tagadó mondatokban) tagadó jelentésű particula lett; b) egyébként simuló (enklitikus) nyomósító helyzetben 'auch, und, aber' jelentésű kötőszóvá vált"[1] (Rédei 1969: 106).

Rédei magyarázatával, hogy ti. a permi és az ugor szók összetartoznak, és finnugor koriak, egyetértek, de azt erősen kétlem, hogy az U **nä* mutató névmás lenne e szók alapja.

Az UEW, amely természetesen a fenti felfogást tükrözi, kissé furcsán jár el a „*nä* (~ *ne* ~ ?*ni*) 'dieser; ?der, jener' **FP**, ?U" (UEW 1: 300) szócikkében: a névmási folytatók és az azokból keletkezettnek magyarázott morfémák a szócikk adattárában szerepelnek közvetlenül a rekonstruált alapalakot követően, míg a tagadó névmások és partikulák a szócikken belül külön adattárban láthatók (UEW 1: 301).

Az EWUng (2: 1022) ellentmondásosan nyilatkozik a *nëm* és a *në* finnugor alapnyelvi hátteréről: egyrészt finnugor korinak minősíti az előző etimológiai szótárak által is felsorakoztatott rokon nyelvi megfelelőkkel egyetemben az alapnyelvi előzményt, tagadó értelmű partikulának minősítve azt, másrészt az egyeztetés nehézségeként jelöli meg, „daß zur Verneinung in der Grundspr ein Verneinungsverb diente, daher läßt es sich nicht beweisen, daß diese W[örter; d. h. die Wörter im Ung., Wog., Ost., Syrj., H. L.] zum Erbgut aus der fgr Z gehörten"; ugyanakkor hang- és jelentéstani ok miatt nem tartja valószínűnek, hogy a *nëm* és a *në* a **nä* névmásra lenne visszavezethető EWUng (2: 1022), amiben igaza is van (még vö. Honti 1997a: 164).

Előadom, mennyiben nem tudom elfogadni Rédei etimológiai magyarázatát. A mássalhangzós kezdetű személyes névmások bizonyos páronként azonos magánhangzót és eltérő mássalhangzót (**ć-* és **t-* ↔ **n-*) tartalmaznak, az UEW valamennyit egyes számú alaknak minősíti, noha a finn-permi nyelvekben egyértelműen többesi funkciójúak az *n*-kezdetűek (az adattárt és a kommentárokat leegyszerűsítve idézem):

[1] A WUoK (171) a votják *no*-t jövevényszónak tekinti, és a csuvas *no* 'de, azonban' és az orosz *no* 'ua.' szóra utal; valószínűtlennek tartom, mert a szótárak szerint a votják szónak jóval szélesebb használati köre van, mint az orosznak, a csuvas viszont lehet orosz jövevény, de ez témám szempontjából közömbös.

U **će ~ *ći* 'dieser, der, jener', vö. pl. fi. *se* 'es, der (die, das) dort, jener, -e, -es' (UEW 1: 33–34) ↔ **FP**, ?U **nä* (~ **ne* ~ **ni*) 'dieser; ?der, jener', vö. pl. fi. *ne* (Pl.) 'jene', „Im Finn., Mord., Tscher. und Syrj. hat das Pronomen Pluralbedeutung angenommen…" (UEW 1: 300),

U **tä* (~ **te* ~ **ti*) 'dieser', vö. pl. fi. *tämä* 'dieser' (UEW 1: 513–514) ↔ **FP**, ?U **nä* (~ **ne* ~ **ni*) 'dieser; ?der, jener', vö. pl. fi. *nämä* (Pl.) 'diese', „Im Finn., Mord., Tscher. und Syrj. hat das Pronomen Pluralbedeutung angenommen…" (UEW 1: 300),

U **to* 'jener', vö. pl. fi. *tuo* 'jener, der (da)' (UEW 1: 526–527) ↔ **FW**, ?U **no* 'jener', vö. pl. fi. *nuo* 'jene, diese, die da', „Es kann ursprünglich ein Singularpronomen (vgl. Lapp., Selk.) gewesen sein. Im Finn., Mord. und Tscher. nahm es Pluralbedeutung an…" (UEW 1: 306–307), még vö.

FU, U **ta* 'der hier, dieser da', vö. pl. fi. (dial.) *taa* 'der… hier, dieser, der da (näher als *tuo*)' (UEW 1: 505) ↔ FU **na* 'der hier, dieser da', vö. pl. fi. *naa* 'die, jene (näher)', „Die plur. Bedeutung der finn. und est. Pronomina ist sekundär" (UEW 1: 297).[2]

Rédei (1973: 316 / 2002: 58) szerint az *n-* kezdetű mutató névmások közül a **nä* (stb.) és a **no* kétségtelenül finn-permi korúak, a **na* pedig a (korai) ősfinnre datálható, „Die in den PFP Sprachen verkommenden, auf *t-* anlautenden Pronomina mit singularischer und die auf *n-* anlautenden Pronomina mit pluralischer Bedeutung sind Ergebnis einer bis in PFP Zeit zurückreichenden Entwicklung" (Rédei: uo., ugyanígy UEW 1: 297, 300, 307).

Az uráli alapnyelvből örököltek a leánynyelvek még két olyan mutató névmást is, amelyek magánhangzós kezdetűek: **U** **e* 'dieser, -e, -es' > fi. *e-ttä* 'daß', ma. *ez*, *e* stb. (UEW 1: 67), **U** **o* ~ **u* 'jener, -e, -es' > mord. E *ombo*, M *omba*, ma. *az*, *a* stb. (UEW 1: 332).

E két utóbbinak az a különlegessége, ha volt **n-* kezdetű többesi alakjuk, akkor az egybeeshetett a fenti U **će* ~ **ći* 'dieser, der, jener' és U **to* 'jener' **ne*, ill. **no* formákkal, de az sem lehetetlen, hogy más módon képződött ezek többese. Ha **n-* kezdetű többes alakjaik voltak ezeknek is, az egyes és többes számú formák mindkét esetben szabályszerűséget látszanak mutatni: egyrészt „szókezdő orális dentális mássalhangzó ~ szókezdő nazális dentális mássalhangzó", másrészt „szókezdő magánhangzó ~ szókezdő nazális dentális mássalhangzó". Az ötféle mutató névmás – a nazális kezdetűeket figyelmen kívül hagyva – szemantikailag, funkcionálisan nem különböztethető meg egymástól egyértelműen: a beszélőtől való relatív távolságon kívül szerepe lehetett esetleg azon tárgy vagy fogalom valamilyen (pl. fizikai) sajátosságának, amelyre vonatkozott. Hasonló különbségtétel látható némely nyelvek számnevei körében (l. Honti 1993: 23).

[2] Az UEW által biztos alapnyelvi rétegbeli minősítések vannak félkövérrel írva.

A fi. *näin* 'so', *noin* 'so, auf diese Weise', *niin* 'so, ebenso' kétségtelenül többes számú insztruktívuszi alakok (Hakulinen 2000: 520), de ezek szemantikailag valójában szingulárisziak (i. m. 106), vagy még inkább: a numerus szempontjából semlegesek, lévén adverbiumként lexikalizálódott formák. Az UEW által a **nä* alatt (UEW 1: 306) idézett lp. N ?*nā* ~ *nāvt* 'so, auf diese Weise' stb. és N *nie* ~ *nievt* (stb.) 'like that, in the same way as that' adverbiumok alaktani megformáltságáról nem találtam információt a rendelkezésemre álló szakirodalomban. Ezekhez még vö. SSA 2: 211, 218, 238, 249–250, 251.

Elképzelhető, hogy némelyekben megütközést kelt, hogy a nyelvtípustól idegen többesképzési formát vetítek vissza az uráli alapnyelvre (de a szakirodalom is ezt teszi a jóval későbbi finn-permi alapnyelv esetében!), vagyis a számjelölő elem prepozitív helyzetű; az UEW feltevése még inkább furcsa, hiszen egy javában agglutinatív nyelvállapotra teszi e furcsa számjelölés kialakulását. Könnyen meglehet, hogy ez a távoli preuráli kor reliktuma, amely a család minden ágában hagyott valamilyen nyomot. E nyom a legnyilvánvalóbb a finn-permi ágban, de a szamojéd és az ugor is emellett vall. A szelkupot és a vogult hozom föl igazolásul. „Im Südselkupischen ist *ni* (~ *i*) das Morphem des pluralen Besitzes, z. B. *mat qum-ni-m* 'мои люди-многие-мои'…, welches mit dem *n* der jurakischen Kollektiva identisch und uralisches Ursprungs ist" (Honti 1997b: 94). A vogulban a többes birtok és a többes tárgy jele *n*, amely a többesi funkciójú, *n*- kezdetű mutató névmások valamelyikének agglutinátuma, pl. vog. T *ǟmp-ǟn-əm* 'kutyáim', *älīl-ǟn-əm* 'megölöm azokat'. Ezt megerősíti, hogy a megfelelő osztják többesi morfémák egy másodlagos számjelből, az **l*-ból agglutinálódtak (l. Honti 1997b: 85), pl. osztj. V *kat-l-am* 'házaim', *tul-l-am* 'hozom azokat'.

Azt is meg kell jegyeznem, hogy a rendelkezésre álló uráli nyelvi adatok még sejteni sem engedik, miként alakulhattak ezen mutató névmások duálisi alakjai…

Egyébként azt tapasztaljuk, hogy az uráli alapnyelvben a kettős és többes számú morfémák meglehetősen tarka képet mutatnak. E kép tarkasága a szófaji különbségekből fakad, más ui. a főnevek és a (mutató és személyes) névmások körében. Főnévi kettős számban a számjel **k*, többes számban **t* és **j* ~ **i* volt; a **t* a grammatikai, a **j* ~ **i* az adverbiálisi esetekben volt használatos (Honti 1997b: 16, 102); a személyes névmási számjelek így rekonstruálhatók: duáliszi **n*, pluráliszi **k*.

	A számjelek alapnyelvi megoszlása			
	abszolút főnévragozás		személyes névmások és személyragozás	
	grammatikai esetek	adverbiáliszi esetek	a birtok és a tárgy számjele	a személyes névmások számjele
egyes szám	∅	∅	∅	∅
kettős szám	**k*	?**k*	**k*	**n*
többes szám	**t*	**j* ~ **i*	**n*	**k*

	A személyes névmások duáliszjele *n, pluráliszjele *k volt		
	egyes szám	kettős szám	többes szám
1. sz.	*mö(n-)	*mö-n	*mö-k
2. sz.	*tö(n-)	*tö-n	*tö-k
3. sz.	*sö(n-)	*sö-n	*sö-k

Ezek a mai személyes névmásokból és a belőlük agglutinálódott (birtokos és igei) személyvégződésekből többé-kevésbé ma is kimutathatók (Honti 1997b: 102).

Rédei tehát a ma. *nem* ~ vog. *nēm*, osztj. *nem*, zürj. *nem* tagadó elemeket egy valamikori mutató névmásból keletkezett, 'valami; etwas' jelentésű névmásként magyarázza, amelyek tagadó mondatokban tettek szert tagadó névmási funkciójukra. Kialakulásuk az ugor, esetleg – tekintettel a zürj. *nem* alakra – a finnugor korra tehető. A ma. *në*, *né-*, a vog. *nē-*, *nēm* és az osztj. *ne-*, *nem* „eredetileg határozatlan és általános névmások képzésére szolgálhatott" (Rédei 1969: 105, 106, még vö. TESz 2: 1003–1004, 1010, EWUng 2: 1018, 1022); a fentiek értelmében valószínűleg idetartozik a votj. *no-* is (*no-miṛ-no* 'nichts', *no-kîtîś* 'nirgends'). Rédeinek igaza van, amikor ezen elemeket a **nä* névmásból magyarázza, annyiban azonban különbözik egymástól a nézetünk, hogy én vele ellentétben nem alapnyelvi egyes, hanem többes számi funkcót tulajdonítok ezen névmásnak, amit fentebb igyekeztem megindokolni. Tán már a finnugor alapnyelv felbomlása körüli időkben tehetett szert a tagadást és a valamilyen névszói mondatrész határozatlanságát kifejező funkcióra, ezért az UEW okkal kezelheti a mutató névmási szócikken belül e csoportot önálló egységként. A hosszabb változatok *-m* elemének eredete híjával van a magyarázatnak. Problémát jelenthet persze az is, hogy szerintem az **n-* kezdetű mutató névmások többesi funkciójúak voltak, és ez a körülmény arra utalhat, hogy preuráli örökségről van szó, vagyis olyan korból származhat, amikor a nyelv más típust képviselt.

Ami pedig *sëm* tagadószavunkat illeti, az etimológiai szótárak által közöltekhez aligha lehet hozzátennivalóm: „Összetett szó: az *és*, *is*, *s* kötőszókkal azonos *ës*, *is*, *s* nyomatékosító-kiemelő szó és a *nem* tagadószó mondattani tapadásával keletkezett" (TESz 3: 514, ugyanígy: EWUng 2: 1317).

A tiltást kifejező *në* partikula a TESz és az EWUng *nem* szócikkében tárgyaltatik abban az értelemben, hogy „A m. *ne* tiltószónak és magánhangzóra végződő megfelelőinek előzménye végső soron az az uráli **ne* ~ **nä* 'ez' mutató névmás lehet, mely talán határozatlan és általános névmások előtagjaként is előfordul; vö. m. *némi*, *némely* stb." (TESz 2: 1010). Fentebb volt arról szó, hogy az EWUng már kétségesnek tartja a *nëm* szónak mutató névmásból való származását, ez érvényes a tiltószóra (EWUng 2: 1022).

A legtöbbnyire tiltást kifejező, másik *së* partikuláról így nyilatkoznak etimológiai szótáraink: „Összetett szó: az *és*, *is*, *s* kötőszókkal azonos *ës*, *is*, *s* nyoma-

tékosító-kiemelő szó és a *ne* tiltószó mondattani tapadásával jött létre" (TESz 3: 504). Hasonló az EWUng magyarázata, hozzátéve, hogy „Form *se* entwickelte sich durch Wegfall des inl. *n*. Urspr war das W eine Verbotspartikel in verneinend-verstärkender Funktion; in versch verneinenden bzw Verbotssätzen bekam es eine konj Funktion" (EWUng 2: 1312).

A *nëm* és a *së*m tagadószó talán azért rövidült *në*-vé és *së*-vé tiltó mondatokban, mert a kategórikus parancs rövidséget kíván meg, továbbá a szóvégi nazálisok hajlamosak az eltűnésre (erre magyar példa a 'hol' kérdésre felelő *-ban/-ben* ragunk több évszázada létező *-ba/-be* változata).

93. Magyar *nincs*, *sincs*, *incs*, *ingyen*

E partikuláink és adverbiumunk is meglehetősen sokat foglalkoztatták a nyelvtörténet kutatóit az elmúlt közel 150 évben. Úgy láttam, hogy érdemes újra végiggondolni, milyen magyarázatok merültek fel, és szükséges mérlegelni az előadott érveket és ellenérveket.

A *nincs* és a *sincs* etimológiájáról utoljára ilyen nézet jelent meg: „Összetett szó: a *nem* tagadószóból és az *és*, *is* kötőszókkal azonos *es*, *is* nyomatékosító-kiemelő szóból keletkezett. Az összetétel olyan mondatokban ment végbe, amelyekben az *es*, *is* simuló nyomatékosító elemmel kiemelt *nem* állítmányi értékű volt. A két szóelem összeolvadása után az *is* nyomatékosító szerepe elhomályosult, s az összetett szó tagadó igévé vált. Eredeti többes száma *nincsek* volt, a *nincsenek* ebből a *-nak* ~ *-nek* ragos igei állítmányok hatására analogikusan jött létre. A *nincsen* elvonás a *nincsenek*-ből, de nem zárható ki az a lehetőség sem, hogy a *vagyon*, *megyen* stb. hatására az egyes számban ment végbe az alakbővülés. A R. *incs*, *incsen* alakok keletkezése nem világos" (TESz 2: 1019, hasonlóan: EWUng 2: 1028). „Összetett szó: az *és*, *is*, *s* kötőszókkal azonos *ës*, *is*, *s* nyomatékosító-kiemelő szóból és a nincs tagadó igéből jött létre" (TESz 3: 542, hasonlóan: EWUng 2: 1330).

A *nincs(en[ek])* és a *sincs(en[ek])* szavakat tagadó igének minősíteni túlzásnak tűnik, ezek ugyanis csak igeszerűen viselkedő határozószók, mint a *szabadna*, *szabadjon*, *szabadott*, hiszen ezeknek nincsen teljes paradigmájuk (a tagadó adverbiumoknak nincs igemódjuk és idejük, ill. a felsoroltak egyikének sincsenek 1. és 2. személyű alakjai), ehhez hasonlók a mordvin és szamojéd névszók és adverbiumok predikativizált alakjai, hasonló jelenség van az obi-ugor nyelvekben is (erről még alább; még vö. Berrár 1967: 198).

Vajon a *nincs(en)*, *nincsenek* igének tekinthető-e? Erre a kérdésre már jó másfél évtizede igyekeztem választ találni: „Die existenzielle Verneinungspartikel des Ungarischen verhält sich… einem Verb sehr ähnlich, vgl. *nincs* ~ *nincsen* 'es ist nicht', *sincs* ~ *sincsen* 'es ist auch nicht', *nincsenek* 'sie sind nicht', *sincsenek* 'sie sind auch nicht'. Die Personalendungen der 3. Personen *en* (vgl.

lesz ~ *leszen* 'es wird') und *(e)nek* (vgl. *lesznek* 'sie werden') sprechen deutlich für den möglichen verbalen Charakter dieser Elemente (Szinnyei 1884: 193; Klemm 1920: 72). Die Formen *nincs(en)* ~ *nincsenek* seien als Formen eines Verbs mit unvollständiger Konjugation aufzufassen, so stellt ein Handbuch des modernen Ungarischen fest (Nyelvművelő kézikönyv 1985: 310). Im Südwesten des Sprachgebietes (in Göcsej, Komitat Zala) sind aber auch Formen wie *nincsek* (vgl. *nincsenek*), *sincsek* (vgl. *sincsenek*) aufgezeichnet (Kardos 1885: 213), die schon eindeutig darauf hinweisen, daß sie ihre Existenz der Kongruenz zwischen dem Subjekt und dem Prädikat zu verdanken haben, das bloße Numerussuffix war nämlich ursprünglich der einzige Marker der Kongruenz (vgl. *a ház-∅ nagy-∅* 'das Haus ist groß' ~ *a ház-ak nagy-ok* 'die Häuser sind groß'). Eine ähnliche Entwicklung hat auch in den obugrischen Sprachen stattgefunden, vgl. z. B. ostj. Trj. *ĕntem-∅* 'er ist nicht', *ĕntem-γən* 'sie (2) sind nicht', *ĕntem-ət* 'sie (∞) sind nicht' (Honti 1986: 99), wog. LM *oåťäm-∅* 'er ist nicht', *oåťäm-än* 'sie (2) sind nicht', *oåťäm-ėt*'sie (∞) sind nicht' (Munkácsi 1894: 121). Anstelle der ursprünglichen Form *nincsek* ist im Plural *nincsenek* unter dem analogischen Einfluß der als Prädikate funktionierenden finiten Verbformen auf *nak* ~ *nek* (*lát-nak* 'sie sehen', *néz-nek* 'sie schauen') zustandegekommen (TESz 2: 1019). Mit dem pseudoverbalen Charakter dieser Verneinungspartikel läßt sich auch der Umstand erklären, daß sie auch mit dem Verbalpräfix *meg* assoziiert auftreten kann: *nincs meg* 'es ist nicht zu finden, es ist verloren', vgl. *megvan* 'es ist anwesend/vorhanden'" (Honti 1997a: 163). Valami nagyon hasonló van a vogulban is, sőt, ott méginkább „igésült", mert mindhárom grammatikai szám mindhárom személyében létrejött ilyesmi: „Auch im wogulischen Dialekt an der Mittleren Lozva hat sich eine neue negationsverbartige Form entwickelt, die aus der Negationspartikel und verbalen Personalendungen besteht und als existenzielle Negationspartikel gilt, vgl. *äm jun oåťämėm* 'ich bin nicht zu Hause', *näu oåťämėn* 'du bist nicht', *täu oåťäm* 'er ist nicht', *min oåťämäu* 'wir (2) sind nicht', *nin oåťämän* 'ihr (2) seid nicht', *tin oåťämän* 'sie (2) sind nicht', *man oåťämäu* 'wir (∞) sind nicht', *nan oåťämän* 'ihr (∞) seid nicht', *tan oåťämėt* 'sie (∞) sind nicht' (Munkácsi 1894: 121)" (Honti: uo.). Ismereteim szerint a többi vogul nyelvjárásban csak a 3. személyekben használatos e tagadó partikula, csak a főnév abszolút paradigmabeli számjeleivel bővítve (míg a közép-lozvaiban, amint fentebb látható, az idézett alakok az igei személyragokat tartalmazzák); az osztjákban ugyanez a helyzet, pl. Vj *ĕntim-**∅*** (sg.), *ĕntim-**kən*** (du.), *ĕntim-**üt-ət***(!) (pl.), Kaz *ăntǫm-**∅*** (sg.), *ăntǫm-**ŋən*** (du.), *ăntǫm-**ət*** (pl.). Egyébként ennek az osztják partikulának, akárcsak a magyar *nincs(en)*, *nincsenek* képződményeknek, jelen idejű egzisztenciális tagadás kifejezése a funkciója (DEWOS 123); ugyanez a helyzet a vogul É *āťi*, *āť*, *ať*, P *āťė*, *aťi*, *ā̄ťi*, *oåť*, KL K *oåťi*, *oåť* 'nem (felelettel és állítással párhuzamban); nein, nicht', T *ā̄k*, *äk*, *ā̄ki* 'nem, nincs; es gibt nicht', T *īkėm* 'nincs; ist nicht, ist kein(e)' elemekkel is (WogWb 58, 27, 135). Úgy

tűnik, ez annyit jelent, hogy az egzisztenciális tagadás (szinte minden) igeszerű partikulája csak jelen idejű mondatokban használatos az ugor nyelvekben; a vogulban az *āťim* stb. 'nincs, nem; es gibt nicht, nicht' előfordul múlt időben is, pl. É *āťim*: *tot ā. ā̊lsėm* 'ich war nicht dort', KL *oåťėm*: *täu tėt oå. ōls* 'er war nicht hier' (WogWb 58–59). Így az ismert közös ugor mondattani jegyek száma ismét bővült eggyel.

Egyébként a tavdai vogulban *ā̄* 'nem' az állítmányt tagadó partikula, pl. *nɵunmi ā̄ tärtilėm* 'téged el nem bocsátlak', maga az állítmányi alak pedig: *īkėm* 'nincsen', *ā̄k* 'ua.', nyomatékosítva: *ā̄ki* (Munkácsi 1894: 286).[3]

Elsőként talán Simonyi foglalkozott alaposabban *nincsen* szavunk eredetével, és ekként vélekedett: „A magyar *nincsen* véleményem szerint kettős tagadást foglal magában: **ne-incsen*. Okaim ezek: Az *incsen* alak tényleg megvan nyelvemlékeinkben, s nincs elegendő okunk föltenni, hogy ez elül hangvesztést szenvedett volna. A legközelebb rokon vogul és osztják nyelvek a 'nincsen'-t így fejezik ki: *aťim*, *antom*, *endam*, *endem*. Ezeknek közös eredetibb alakja nem lehet más, mint **entem*, ez pedig nagyon közel áll a magyar *incsen*-hez. (A többes szám is *aťimet*, *antomet*, mint a magyarban *nincsenek*). – Ez az *incsen*, *antom* stb., mint fönt a vogul és osztják bizonyítják, eredetileg nem a l é t tagadását ('non est'), hanem a puszta tagadást jelöli, s mint kezdő magánhangzója, továbbá a hasonló hangzású osztják és vogul *anta*, *ate* stb. bizonyítják, csakugyan az u g o r t a g a d ó i g e m a r a d v á n y a. (Azt a kérdést is föl lehetne vetni, nem volt-e az *incs*-hez hasonló hangzású és »semmi«-t jelentő tót *nič*-nek arra hatása, hogy a magyar *incs* is fölvette elül az úgy is tagadó *n*-et?)" (Simonyi 1884: 247–248). A *nincs(en)*, *nincsenek* hangtörténeti vonatkozásairól l. Jakab 1999a, 1999b.

Simonyi etimológiai magyarázata Simoncsics egy friss dolgozatában bukkan elő (irodalmi hivatkozás nem lévén, talán tőle függetlenül jutott ugyanarra a gondolatra). A Simonyi és Simoncsics írásaiban foglaltak késztettek arra, hogy foglalkozzam *nincs* szavunk eredetével. Simoncsics megállapította, hogy „a régiségben vannak magánhangzó kezdetű *incs–incsen* változatok is" (Simoncsics 2011a: 152), továbbá: „A Müncheni-kódexben szereplő 9 *incs*, illetve *incsen*, *incsenek* alak kétségen kívül mutatja, hogy a magánhangzós kezdetű alakok egyenrangú változatai voltak a nazális mássalhangzó kezdetű 14 *nincs*, illetve

[3] A keleti és a nyugati vogulban tatár eredetű partikula fejezi ki a mondatértékű tagadást, pl. kondai *tạmå* 'nem': *t., oạt tēm* 'nem, nem eszem', *t., oat äšletam* 'nem, nem dolgozom', pelimi *tuma*: *t., at mineỉm* 'nem, nem megyek' (Munkácsi 1894: 213, 248, WogWb: 679). Idegen nyelvből tagadó partikulának az átvétele nem számít különlegességnek, az oroszországi uráli nyelveknek talán mindegyike meghonosította az orosz *не* és *ни* partikulát.

nincsen, *nincsenek* alaknak[4] – még a 15. század második felében is. Ez az a körülmény, amely a *nincs* tagadószót (és változatait), velük együtt a *nem* tagadószót (és változatait) a mindenütt magánhangzó kezdetű ugor tagadószók köréhez – ezen túl és általuk az uráli tagadó ige **i*- (~ **e*-) tövéhez – engedi kapcsolni" (Simoncsics 2011b: 157).[5]

Több mint száz évvel ezelőtt Munkácsi egy gondolatébresztő megjegyzést publikált *nincs(en)* tagadó partikulánk és *ingyen* határozószónk esetleges etimológiai kapcsolatáról: „Kétségtelenül összefügg a *ne*, *nem* tagadó szókkal a *nincs*, *nincsen*, melynek csupán végzete szorúl magyarázatra. Itt számbaveendő, hogy a Müncheni Codexben e szónak *inč*, *inčen* írásával találkozunk, mi[,] ha tényleges ejtésen alapúl, arra vall, hogy a *n-incsen* utórésze a *ne*-vel egyező előrész nélkül, magában is kifejezi a tagadást. Igen lehetséges, hogy ez az *incsen* nem más, mint az ismeretes tagadásnyomatékosító *ingyen* szó…" (Munkácsi 1901: 481; én emeltem ki, H. L.).[6]

---

[4] Ennél jóval több az *n*- kezdetű alakok száma. l. alább a Nyíri és Pálfalvi közölte számokat.

[5] Egy másik dolgozatában Simoncsics (1990) a *nincsen* tagadószóval foglalkozik abban az értelemben, vajon sajátos igeként kezelhető-e, és hivatkozik *int* igénk egyes számú 3. személyű, felszólító módú alakjára: „There is no literary gentleman who would deny that *intsen* 'he should wave' / *nincsen* 'there isn't' and the plural counterparts of them make perfect rhymes in Hungarian" (Simoncsics 1990: 144). Én bizony tagadni merészelem, hogy az *intsen* és a *nincsen* tökéletesen rímelne egymással, ezt legfeljebb helyesírásunk sugallhatja, hiszen valójában: *intsën* ↔ *nincsen*… E cikket egyébként csak a benne megbúvó etimológiai felismerés miatt említem meg, hogy ti. Simoncsics utalásszerűen összekapcsolja etimológiailag *hint* és *hímez* igénket (Simoncsics 1990: 144), amelyek esetleges kapcsolatáról a TESz (2: 113, 115) és az EWUng (1: 559, 560) nem szól. E két szónak és egyéb magyar nyelvi rokonainak hang- és jelentéstani viszonyairól igen alapos elemzésben nyilatkozik meggyőző módon Horváth Katalin (1993).

[6] De Munkácsi ezt is írja: „az *ingy-en*-nek vogul *vońśäl'*, *vuńśäl'* megfelelője" (Munkácsi 1901: 481, még vö. 482), csak az nem világos nekem, vajon a *vońś*-, *vuńś*- és az *ingy*-etimológiai vagy funkcionális megfelelésére gondolt-e. Lewyvel (1915–1916) vitatkozva tette egyértelművé, hogy etimológiai megfelelésre gondolt: „Ich glaube immer noch, dass ungar. *ingy-en*, *ingy-ért* 'umsonst' eher mit wog. *vońś-äl'*, *vuńś-äl'* 'umsonst, vergebens; durchaus, eben nur'… erklärt werden kann (vgl. betreffs des Anlautes wog. *vonli*, *unli* 'sitzt' ~ ungar. *ül*, in der älteren Sprache *il* id." (Munkácsi 1915–1916: 268). A Munkácsi által a ma. *ingyen*-nel összekapcsolt vogul szónak – újabb feljegyzések szerint: FL *wońśal'* 'ohne Beute; mit leeren Händen' (DEWOS 1607), Szig *wońśal'* 'leer, umsonst' (Kálmán 1976: 323) – csak az osztjákban van megfelelője: Kaz Szin *wŏńśaḷ*, O *wäńśali* 'ohne Beute; mit leeren Händen' (DEWOS 1606–1607), és ezen obi-ugor szók fonetikailag megbízható feljegyzésű alakjai kizárják a ma. *ingyen*-nel való etimológiai rokonságot; egyébként pedig a vog. *vonli*, *unli* 'ül' ~ ma. *ül* etimológiai párhuzam (így Munkácsi) is teljesen téves, lévén – ősinek tűnő – *ül* igénk ismeretlen eredetű.

Az MSzFE-ben és az UEW-ben az *ingyen* meg sincs említve. A TESz pedig ekként vélekedik róla: „A szócsalád alapja, az *ingyen*[,] szóhasadás eredménye. Az *ígyen* határozószótól (l. *így* a.) különült el. Eredetileg nyomósító szerepű határozószó volt a *nem*, *sem*, *majd* (*majdan*) mellett… Tagadó nyomósító szerepéből fejlődhetett az 'ok, cél nélkül, hiába', majd ebből az 'ellenszolgáltatás nélkül' jelentés" (TESz 2: 215). Lényegében ugyanígy vélekedik erről Bárczira (SzófSz 135) hagyatkozva Grétsy (1962: 178) és az EWUng (1: 614–615) is.

Ismereteim szerint az etimológiai szótáraink (TESz 2: 215, EWUng 1: 614–615) által vallott etimológiai nézet Lewytől származik, amelynek lényege, hogy az *így* és az *ingyen* egy tőről fakadnak, mondván, az utóbbinak az *n*-je másodlagos, amely fejlemény párhuzamaként a valóban összetartozó *lágy* ~ *langyos* szópárra hivatkozik (Lewy 1913: 305–307, ez utóbbi szópárt l. MSzFE 2: 384–385, UEW 1: 250–251, TESz 2: 718, EWUng 2: 871). Lewy ezt Munkácsival (1901: 481–482) vitázva adta elő, és hivatkozott arra, hogy Setälä (1913–1918: 24) egyetértett vele, és a ma. *ingyen* mutató névmási eredetét igazolandó más nyelvekből is idézett hasonló alakulatokat (Lewy 1915–1916: 267). Ilyen a mordvin *stak* 'даром, ingyen' szó, amelyet Budenz (1881: 64) az Ahlquist (1861: 173) közölte *stak* 'so; úgy' szóval kapcsolt össze, és ezt hozta fel Lewy bizonyítékul. E mordvin adat Paasonen szótára szerint széles jelentéskörű a nyelvjárásokban: 'so, ebenso; so ohne weiteres; umsonst, vergebens; gratis' (MdWb 1: 347). E szó etimológiájának nyomozása esetleg segíthet kialakulásának nyomára jutni. Paasonen (1953: 62, 66) egykor az *e*- névmástőből magyarázva a fi. *että*, ma. *ez* családjába vonta (hasonlóan SSA 1: 108, 109) e mordvin adverbiumot. A mordvinban a tagadó igének is van *e*- töve, ezért lehetségesnek vélem, hogy az 'umsonst, vergebens; gratis' jelentés az E *iśťak*, *śťak*, M *stak*, *istçk* névmástői képződmény a hasonló hangalakú tagadó igének köszönhető, s ha ez igaz, párhuzamul szolgál a ma. *ingyen* hasonló magyarázatához (l. alább). E mordvin adverbiumok kétféle névmástő kontaminálódásából (vö. E *iśťa* 'úgy, annyira; olyan; így, a következőképpen'; Keresztes 1990: 137) és a *k* (nyomatékosító?) elemből keletkeztek: *iś*- (~ fi. *e-ttä*, ma. *e-z* stb.) × *ťa*- (~ fi. *tä-mä*, ma. *té-tova*) (így Serebrennikov 1967: 103, még vö. 257).

Az (*így* <) *ígyen* > *ingyen* fejleménnyel kapcsolatban régóta vannak szemantikai kétségeim és mellesleg hangtörténetiek is. „Az *ingyen* szónak széles területről való nyelvjárási adatokban 'hiába' jelentését közlik… Erre a jelentésre régi nyelvi adatok is mutathatók fel" (Pais 1957: 152; ehhez még vö. Berrár 1957: 138), de Pais nem különítette el szavunkat az *ígyen* határozószótól. Nem sikerült belátnom, hogy az *ígyen* > *ingyen* 'hiába; ingyen' jelentése 'sofort; rögtön, azonnal' jelentésből jöhetett volna létre tagadó mondatokban. Az a határozott benyomásom, hogy az *ígyen* > *ingyen* etimológiai magyarázat híveit a jól adatolt -*VgyV*- > -*VngyV*- változás csábította erre a feltevésre, miközben a szemantikai, funkcionális változást ad hoc jellegűen értelmezték. Inetimologikus hangok meglehető-

sen nagy számban keletkeztek szókincsünk elemeiben, amiről egyebek közt Nyirkos (1987) monográfiája is tanúskodik. Éppen ezért vettem elő e könyvet, és bizony a megfelelő alpontban, amelyben a *ty* és *gy* előtti szóbelseji anorganikus *n*-t tartalmazó szavakat tárgyalja (Nyirkos 1987: 160), az *ingyen* meg sincs említve. Gyaníthatólag azért, mert Nyirkos egymástól független szavaknak tekintette az *ígyen*-t és az *ingyen*-t. Úgy látom tehát, hogy az *ingyen* aligha lehet az *ígyen*-ből szóhasadással keletkezett lexéma, hanem Munkácsi eredeti ötletét látom valószínűnek, hogy ti. az *ingyen* eleve tagadó értelmű lehetett, és a vitatott létezésű *incsen*-nel függhet össze.

Simonyi feltevése, miszerint a ma. *nincsen* **ne-incsen* formából alakulhatott ki,[7] hihetőnek tűnik, de persze ez nem ún. kettős, hanem nyomatékos tagadást fejezhetett ki. Ami pedig ennek a *ne-* elemét illeti, Rédei magyarázata látszik helyesnek, hogy ti. „eredetileg határozatlan és általános névmások képzésére szolgálhatott", amely tagadó mondatokban tett szert tagadó névmási funkciójára (Rédei 1969: 105, 106), és szerintem ekként nyomatékosíthatta az *incsen* tagadó alakot is. Ezzel persze máris állást foglaltam azon kérdésben, mi fán terem az *incs(en)*, és így belebotlottam a ma. *nincs(en)* ~ *incs(en)* problémájába is. És ez azt is jelenti, hogy Simoncsiccsal (2011b: 157) i s egyetértve az *incs(en)* tagadószóban az uráli tagadó igét sejtem.

Az *incs(en)* tagadószónak szakirodalmunkban való nyelvtörténeti megítélése nem tűnik megnyugtató megoldást kínáló magyarázatnak. Ezért célszerűnek látom idézni az ezzel kapcsolatos fontosabb állásfoglalásokat.

A Müncheni Kódex szótári feldolgozásában (csak a *nincs*, *nincsen* szócikkben, vannak ui. további, hasonló szócikkek is!) a *nincs*, *nincsen*, *nincsenek* adatok mennyisége 71, a *nics* adatoké 2, az *incs*, *incsen*, *incsenek* formáké összesen 9, és a feldolgozó szerint az utóbbiak „A másoló olvasási és íráshibái" (Nyíri 1993: 258); az utóbbi (vagyis a Nyíri által hibásnak tekintett) változatok száma Szabó T. (1985: 414) szerint ugyanennyi.

Pálfalvi Etelka próbálta tisztázni egy tanulmányban az *n-* nélküli adatok mibenlétét: „Úgy gondoljuk, hogy a MünchK. *incs* adatai téves olvasatúak, helyettük *nics* olvasandó, amely oly módon került a *nincs* helyére, hogy a szóbelseji *n* rövidítését elfelejtette leírni a másoló… a *nincs* adatok jó része (61%) *nīL* alakban található a kódexben. Az idézett példák bizonyítják, hogy a rövidítés elmaradhat még akkor is, ha így a szó értelmetlenné válik… Feltételezhető, hogy a 3[,] ill. 5 *inL* (10%) alak íráshiba, és *niL* a helyes olvasata" (Pálfalvi 1963: 41). Pálfalvi (1963: 39) szerint Szinnyei említi az *incs* adatot (de vajon hol?…), és „ő a szóeleji *n* hiányának okát lekopásban látja". Kétségtelenül igaza van Simonyi-

[7] Most természetesen eltekinthetünk attól a részletkérdéstől, vajon a *nincs(en)* vagy az *incs(en)* az eredetibb, ill. miként magyarázható az *-en* végződés.

nak (1884: 247), amikor azt írja, hogy „nincs elegendő okunk föltenni, hogy ez elül hangvesztést szenvedett volna”.

„Még egy nyelvemlékünkről, a Virginia kódexről kell említést tennünk. Ez a kéziratunk az előbb említett valamennyi emléknél szebben írott, olvasási problémák nemigen adódnak. 12 *nincs(en)* adata van: két *nincs* (egyikük *nȳcz* feloldása), két *nics* (egyikük *ỳ*-ján: *nỳcz* a két vessző úgy egybefolyik, hogy semmiben sem látszik különbözni az előbb idézett *nycz*től. Két *nincsen* (egyikük feloldott rövidítés) mellett hat *nicsen* alak található. A szóbelseji *n*-ek ilyen arányú hiányzása inkább nyelvjárási sajátságra, mint íráshibára enged következterni. Talán nyelvjárási eredetű a LevT. következő két adatában is a *nics*: »... mert ara tannossagom *nych*« (LevT. I, 49); »Annak felette Wng varmegyebe tarsomnak attam az nagysagod levelet, meg azra valasonk *nycz*.« (LevT. I, 12), bár a gyakorlatlan és (az első esetben a levélből megállapíthatóan) izgatott levélírók hibájából is eredhet. [Bekezdés] … Végignézve jónéhány nyelvemlékünk *nincs* ~ *nics* ~ *incs* szavait, a fölvetett kérdésről véleményünket a következőkben foglalnánk össze: 1. *nincs* szavunknak ákalánosan elfogadott etimológiája kizárja egy *incs* hangalak létezését (vö. SzófSz.: *nem* + *es* ~ *is*). 2. Azokról az *incs* adatokról, melyekre más etimológiák hivatkoznak (MünchK., SermDom.)[,] meggyőződésünk, hogy hibás olvasat és ezen alapuló hibás kiadás terjesztette el a nyelvészeti köztudatban; és a rájuk épülő etimológiák helytelenek. 3. Lehetségesnek tartjuk, hogy az idézett *nics* alakok közül egyesek íráshibák (MünchK.), mások pedig nyelvjárási alakváltozatok (VirgK., LevT.)” (Pálfalvi 1963: 42). Alant látható, hogy a *nics*-féle alakok száma sem elenyésző, amelyek adatoltságát Szily (1919: 141) is megerősítette. Mégha vannak is köztük íráshibás alakok, nem jelenti, hogy ilyenek egyáltalán nem is létezhettek, miként Pálfalvi is véli. Ez esetben persze kísérletet kell tenni, hogy nyelvtörténetileg értelmezzük e gyanús adatokat.

Nyíri és Pálfalvi adatainak száma, aránya:

	Nyíri	Pálfalvi
nincs, *nincsen*, *nincsenek*	71	61%
incs, *incsen*, *incsenek*	9	8
nics, *nicsen*, *nicsenek*	2	10

Az *incs* stb. adatok mennyisége tehát nem elhanyagolható, összességében a *nics*-féle adatok száma is elgondolkodtató. Imponálóan határozott Nyíri Antal nyelvtörténész állásfoglalása, hogy az *incs* és társai íráshiba termékei, Pálfalvi is hibás olvasatnak tekinti *incs*-eket és részben a *nics*-eket is, amely adatok mégis gyökeret vertek a szakirodalomban. Nyíri nem kommentálja a *nics* hangalakú adatokat (gyaníthatólag ezeket is íráshibaként értékelte), Pálfalvi pedig részben íráshibával, részben nyelvjárási alakváltozatokkal számol. Ezek az *incs*- és *nics*-

féle adatok kételyeket támasztottak bennem *nincs(en)* szavunk azon magyarázatával kapcsolatban, amely etimológiai szótárainkban olvasható.

A *nics*, ha ténylegesen létezett, talán *nincs* > *nics* változás (haplológia?, disszimiláció: *n–n* > *n* > ∅?) révén magyarázható.

Végül lássuk, én miképpen vélekedem *nincs(en)* partikulánk eredetéről. A szakirodalomban afelől nincsen semmi kétség, hogy az obi-ugor tagadó partikulákban az uráli **e*- tagadó ige lapul. Az osztják **ĕ*- és a vogul **e*- tagadószók tövének előzménye bizonyosan **e*-, és ennek valószínű magyar folytatója **i*- lehetett. Ha a ma. *incs(en)* valóban az uráli tagadó igét tartalmazza, az osztjákéhoz (pl. Vj *ĕntim*) hasonló hangalakú formával számolhatunk talán az ugor alapnyelvben is: **ent*- 'nem', amely az ősmagyarban az *ës* nyomatékosító partikula előzményével összeolvadva alkothatott nyomatékos tagadást kifejező elemet: **int-ës* > > *incs*. A *nincs* valóban visszavezethető a *nëm* és az *ës* kapcsolatára is, így párhuzamosan létezhetett egymás mellett az *incs(en)* és a *nincs(en)*; ilyenféle egzisztenciális tagadószók a magyaron kívül más finnugor nyelvekben is létrejöttek (l. Honti 1997a: 161–163). A kettő között persze lehetett valamilyen funkcionális különbség, de nem feltétlenül, lévén igen közeli hangalakúak, és ha a nyelvemlékek *incs(en)* lexémája nem íráshiba terméke, biztosnak tekinthetjük az előző mondatban megfogalmazott feltevést.

Ha az uráli tagadó ige rekonstruktumait és azok mai képviselőit (UEW 1: 68) tekintjük, látható, hogy mind a puszta magánhangzóból álló alapszó képviselői (vagyis a tagadó igék tőalakjai), mind mai folytatóinak derivátumai szinte mindenütt nagy hangtani tarkaságot mutatnak.

A *sincs* hagyományos magyarázatához nincs mit hozzáfűznöm: „Összetett szó: az *és*, *is*, *s* kötőszókkal azonos *ës*, *is*, *s* nyomatékosító-kiemelő szóból és a *nincs* tagadó igéből jött létre… A szóelemek összeolvadása a szókezdő mássalhangzó-kapcsolat *n* elemének kiesésével járt: (*es nincs* >) *snincs* > *sincs*; vö. *sem*, *se*" (TESz 3: 542, hasonlóan: EWUng 2: 1330).

Summa summarum: A fent előadott magyarázatok jobbára lényegesen eltérnek a hagyományosan elfogadottaktól, és persze ezek is feltevéseken alapulnak. Saját megítélésem szerint az én érvelésem szilárdabb alapokon nyugszik, mint az általam vitatottak. Mindazonáltal nyilvánvalóan az én magyarázatom is hipotézis.

Irodalom

Adler, Elna – Leppik, Merle (1994), Vadja keele sõnaraamat 2. Eesti Teaduste Akadeemia, Eesti Keele Instituut, Tallinn. = VKSr 2.

Ahlquist, August (1861), Versuch einer mokscha-mordwinischen Grammatik nebst Texten und Wörterverzeichniss. Kaiserliche Akademie der Wissenschaften, St. Petersburg.

Bárczi Géza (1941), Magyar szófejtő szótár. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest. = SzófSz.

Bárczi Géza (1958), Magyar hangtörténet. Második, bővített kiadás. Egyetemi Magyar Nyelvészeti Füzetek. Tankönyvkiadó, Budapest.

Benkő Loránd (szerk.) (1967), A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. Első kötet. A–Gy. Akadémiai Kiadó, Budapest. = TESz 1.

Benkő Loránd (szerk.) (1970), A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. Második kötet. H–Ó. Akadémiai Kiadó, Budapest. = TESz 2.

Benkő Loránd (szerk.) (1976), A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. Harmadik kötet. Ö–Zs. Akadémiai Kiadó, Budapest. = TESz 3.

Benkő, Loránd (1970), Korreferat B. In: Schlachter, Wolfgang (Hrsg.), Symposion über Syntax der uralischen Sprachen. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen. 33–35.

Benkő, Loránd (Hrsg.) (1993), Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen. Band I. A–Kop. Akadémiai Kiadó, Budapest. = EWUng 1.

Berrár Jolán (1957), A magyar történeti mondattan. Egyetemi Magyar Nyelvészeti Füzetek. Tankönyvkiadó, Budapest.

Berrár Jolán (1967), A szófajok története. In: Bárczi Géza – Benkő Loránd – Berrár Jolán, A magyar nyelv története. Tankönyvkiadó, Budapest. 1967. 193–211.

Budenz József (1873–1881/1966), A Comparative Dictionary of the Finno-Ugric Elements in the Hungarian Vocabulary. – Magyar-ugor szótár. Uralic and Altaic Series 78. A M. T. Akadémia Könyvkiadó Hivatala, Budapest / Indiana university – Mouton & Co., Bloomington – The Hague.

Budenz József (1881), Máté Evangélioma moksa-mordvin nyelven Tyumenyev A. fordításából. Ugor Füzetek 4. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.

DEWOS = Steinitz 1966–1993.

Erdal, Marcel (2004), A Grammar of Old Turkic. Handbook of Oriental Studies. Handbuch der Orientalistik. Section Eight. Central Asia. Volume Three. Brill, Leiden – Boston.

EWUng 1 = Benkő 1993.

Grétsy László (1962), A szóhasadás. Akadémiai Kiadó, Budapest.

Gyuris Beáta (2008), A diskurzus-partikulák formális vizsgálata felé. In: Kiefer Ferenc (szerk.), Strukturális magyar nyelvtan. 4. kötet. A szótár szerkezete. Akadémiai Kiadó, Budapest. 2008. 639–682.

Hakulinen, Lauri (2000), Suomen kielen rakenne ja kehitys. 5., muuttamaton painos. Helsingin yliopiston suomen kielen laitos, Helsinki.

Honti László (1986), Chrestomathia Ostiacica. 2., változatlan kiadás. Tankönyvkiadó, Budapest.

Honti, László (1993), Die Grundzahlwörter der uralischen Sprachen. Bibliotheca Uralica 11. Akadémiai Kiadó, Budapest.

Honti, László (1997a), Die Negation im Uralischen I–III. LU 33: 81–96, 161–176, 241–252.

Honti, László (1997b), Numerusprobleme (Ein Erkundungszug durch den Dschungel der uralischen Numeri). FUF 54: 1–126.

Horváth Katalin (1993), Állapot és történet az etimológiai kutatásban. (A *hint* ige eredete és rokonsága.) In: Horváth Katalin – Ladányi Mária (szerk.), Állapot és történet – szinkrónia és diakrónia – viszonya a nyelvben. ELTE BTK Általános és Alkalmazott Nyelvészeti Tanszék, Budapest. 81–91.

Itkonen, Erkki (toim.) (1992), Suomen sanojen alkuperä. 1. A–K. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura – Kotimaisten kielten tutkimuskeskus, Helsinki. = SSA 1.

Jakab László (1999a/1999b), *Nincsen* és *sincsen*. Magyar Nyelvjárások 37: 225–227. In: Jakab László (szerk.), Tanulmányok az igeragozás köréből. A debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Magyar Nyelvtudományi Intézetének Kiadványai, 73. szám. Kossuth Lajos Tudományegyetem Magyar Nyelvtudományi Intézete, Debrecen. 1999. 145–148.

Kálmán, Béla (1976), Wogulische Texte mit einem Glossar. Akadémiai Kiadó, Budapest.

Kannisto, Artturi – Liimola, Matti (1958), Wogulische Volksdichtung gesammelt und übersetzt von A. K. bearbeitet und herausgegeben von M. L. V. Band. Aufführungen beim Bärenfest. MSFOu 116. = WV 5.

Kannisto, Artturi – Liimola, Matti (1963), Wogulische Volksdichtung gesammelt und übersetzt von A. K. bearbeitet und herausgegeben von M. L. VI. Band. Schisksalslieder, Klagelieder, Kinderreime, Rätsel, Verschiedenes. MSFOu 134. = WV 6.

Kardos Albert (1885), A göcseji nyelvjárás. Nyr 14: 213–216.

Keresztes László (1990), Chrestomathia Morduinica. Tankönyvkiadó, Budapest.

Klemm Antal (1920), *Nincs*, *nincsen*, *nincsenek*, *sincs*, *sincsen*, *sincsenek*. MNy 16: 72–78.

Kulonen, Ulla-Maija (toim.) (1995), Suomen sanojen alkuperä. 2. L–P. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura – Kotimaisten kielten tutkimuskeskus, Helsinki. = SSA 2.

Lakó György (szerk.) (1967), A magyar szókészlet finnugor elemei. Etimológiai szótár. I. kötet. A–Gy. Akadémiai Kiadó, Budapest. = MSzFE 1.

Lakó György (szerk.) (1971), A magyar szókészlet finnugor elemei. Etimológiai szótár. II. kötet. H–M. Akadémiai Kiadó, Budapest. = MSzFE 2.

Lakó György (szerk.) (1978), A magyar szókészlet finnugor elemei. Etimológiai szótár. III. kötet. N–Zs. Akadémiai Kiadó, Budapest. = MSzFE 3.

Levitskaja, L. S. [Левитская, Л. С.] (1976), Историческая морфология чувашского языка. Наука, Москва.

Lewy, Ernst (1913), Etymologien. FUF 13: 304–307.

Lewy, Ernst (1915–1916), Zu *ingyen*. KSz 16: 267.

D. Mátai Mária (2011), Magyar szófajtörténet. Argumentum Kiadó, Budapest.

MdWb 1 = Paasonen 1990.

Mészöly Gedeon (1929/1973), Mióta lovas nép a magyar? Népünk és Nyelvünk 1: 205–214. / In: Kodolányi János (szerk.), A finnugor őshaza nyomában. Gondolat, Budapest. 368–382.

Munkácsi Bernát (1894), A vogul nyelvjárások szóragozásukban ismertetve. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.

Munkácsi Bernát (1901), Árja és kaukázusi elemek a finn-magyar nyelvekben. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.

Munkácsi, Bernhard (1915–1916), [Zu *ingyen*.] KSz 16: 268.

Munkácsi, Bernát – Kálmán, Béla (1986), Wogulisches Wörterbuch. Akadémiai Kiadó, Budapest. = WogWb.

Nyíri Antal (szerk.) (1993), A Müncheni Kódex magyar–latin szótára. Akadémiai Kiadó, Budapest.

Nyirkos István (1987), Az inetimologikus mássalhangzók a magyarban. KLTE, Debrecen.

Paasonen, H. (1953), Mordwinische Chrestomathie mit Glossar und grammatikalischem Abriß. Zweite Auflage. Apuneuvoja suomalais-ugrilaisten kielten opintoja varten IV. Suomalais-ugrilainen Seura, Helsinki.

Paasonen, H. (1990), Mordwinisches Wörterbuch. I: A–J. LSFU XXIII/1. = MdWb 1.

Pais Dezső (1957), Mit jelent és milyen eredetű a Szabács Viadala *kwteʒ* és *veteʒ* szava? MNy 53: 148–153.

Pálfalvi Etelka (1963), Volt-e *i n c s* a magyar nyelvben? NéNy 7: 39–43.

Ramstedt, G. J. (1924), Die Verneinung in den altaischen Sprachen. MSFOu 52: 196–215.

Ramstedt, G. J. (1952), Einführung in die altaische Sprachwissenschaft. II. Formenlehre. Bearbeitet und herausgegeben von Pentti Aalto. MSFOu 104/2.

Rédei Károly (1969), Szófejtések. NyK 71: 101–112.

Rédei, Károly (1970/2002), Kiellon ilmaisemisen alkuperästä unkarissa. Virittäjä 74: 47–51. / In: Rédei 2002: 49–53.

Rédei, Károly (1973/2002), Über die Demonstrativpronomina in den uralischen Sprachen. MSFOu 150: 311–319. / In: Rédei 2002: 54–61.

Rédei, Károly [Hrsg.] (1988), Uralisches Etymologisches Wörterbuch. Band I. Uralische und finnisch-ugrische Schicht. Akadémiai Kiadó – Otto Harrassowitz, Budapest – Wiesbaden. = UEW 1.

Rédei Károly (1998–1999), Szófejtések. NyK 96: 129–137.

Rédei, Károly (2002), Ausgewählte Schriften von K. R. Hergestellt für K. R. zum 70. Geburtstag. R. K. válogatott írásai. Készült R. K. 70. születésnapja alkalmából. Uráli sztikai tanulmányok 12. ELTE BTK Finnugor Tanszék, Budapest.

Róna-Tas, András – Berta, Árpád (2011a), West Old Turkic. Turkic Loanwords in Hungarian. Part I: Introduction, Lexicon: »A–K«. Turcologica Band 84. Harrassowitz Verlag, Wiesbaden.

Róna-Tas, András – Berta, Árpád (2011b), West Old Turkic. Turkic Loanwords in Hungarian. Part II: Lexicon: »L–Z«. Conclusions, Apparatus. Turcologica Band 84. Harrassowitz Verlag, Wiesbaden.

Serebrennikov, B. A. [Серебренников, Б. А.] (1967), Историческая морфология мордовских языков. Наука, Москва.

Serebrennikov, B. A. – Gadžieva, N. Z. [Серебренников, Б. А. – Гаджиева, Н. З.] (1979), Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Фонетика и морфология. Учебное пособие для вузов. Маариф, Баку.

Setälä, E. N. (1913–1918), Zur Frage nach der Verwandtschaft der finnisch-ugrischen und samojedischen Sprachen. JSFOu 30/5: 1–104.
Simoncsics, Péter (1981), Syntaktomorfeemi -É: unkarin syntaksin läpileikkauskuva. Sananjalka 23: 115–123.
Simoncsics, Péter (1990), On the Verbal Nature of Negation in Hungarian. In: CIFU-7/3A. Debrecen. 144–147.
Simoncsics Péter (2003), Egy uráli párhuzamosság: a nyenyec költői dikció *ngey* (*ngœy*) töltőeleme és a magyar -É szintaktomorféma. NyK 100: 238–244.
Simoncsics Péter (2011a), Az ugor tagadásról. Erdélyi Múzeum 73/2: 152–162.
Simoncsics Péter (2011b), Mi van a *semmi* és a *nincs* között? Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények 55: 59–66.
Simonyi Zsigmond (1884), A magyar tagadó szók eredetéről. Nyr 13: 241–248.
SSA 2 = Kulonen 1995.
Steinitz, Wolfgang (1950), Ostjakische Grammatik und Chrestomathie mit Wörterverzeichnis. Otto Harrassowitz, Leipzig.
Steinitz, Wolfgang (Hrsg.) (1966–1993), Dialektologisches und etymologisches Wörterbuch der ostjakischen Sprache. 1–15. Akademie-Verlag, Berlin. = DEWOS.
Steinitz, Wolfgang (1976), Ostjakische Volksdichtung und Erzählungen aus zwei Dialekten. Kommentare. Ostjakologische Arbeiten. Band II. Akadémiai Kiadó – Akademie-Verlag – Mouton, Budapest – Berlin – Den Haag.
Szabó T. Ádám (szerk.) (1985), Müncheni Kódex [1466]. A négy evangélium szövege és szótára. Európa Könyvkiadó, Budapest.
Szabolcsi Anna (1980), Az aktuális mondattagolás szemantikájához. NyK 82: 59–82.
Szily Kálmán (1919), *Nincsen*. MNy 15: 141.
Szinnyei József (1884), Volt-e a magyar nyelvnek tagadó igéje? I–II. Nyr 13: 145–152, 193–197.
SzófSz = Bárczi 1941.
Tenišev, E. R. (szerk.) [Тенишев, Е. Р. (отв. ред.)] (1988), Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Морфология. Наука, Москва.
UEW 1 = Rédei 1988.
VKSr 2 = Adler – Leppik 1994.
WogWb = Munkácsi – Kálmán 1986.
Wichmann, Yrjö – Uotila, T. E. – Korhonen, Mikko (1987), Wotjakischer Wortschatz. LSFU XXI. = WUoK.
WUoK = Wichmann et al. 1987.
WV 5 = Kannisto – Liimola 1958.
WV 6 = Kannisto – Liimola 1963.